

**Дискримінація за ознакою інвалідності:
види, прояви та стан проблеми**

Міхайліна Т. В.¹, Гоцуляк Ю. В.²

Опубліковано	Секція	УДК
30.07.2024	Право	338.43.331.3

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13318717>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Метою наукової статті є виявлення поточного стану проблеми щодо дискримінації осіб з інвалідністю в Україні, а також аналіз видів та проявів їх дискримінації з наступним внесенням пропозицій та рекомендацій щодо покращення ситуації.

Акцентовується увага на тому, що поточна ситуація з порушенням прав осіб з інвалідністю в Україні характеризується нестабільністю та негативним трендом. За два роки повномасштабної військової агресії кількість людей з інвалідністю в Україні збільшилася на 300 тис. Але мова йде лише про медично підтверджений факт інвалідності, у той час як суттєво знизився доступ до медичних послуг на непідконтрольних територіях, у зоні бойових дій та для внутрішньо переміщених осіб. Тому осіб з вадами здоров'я, які фактично підпадають під критерії певної групи інвалідності, але не зафіксовані документально, може бути набагато більше. Суттєво знизилися і можливості для їхньої пезперешкодної соціалізації. З одного боку, в Україні наразі реалізується чимало програм ресоціалізації інвалідів, особливо з-поміж військовослужбовців. А, з іншого боку, загальний кризовий стан економіки, перенавантаження на сферу соціального забезпечення призводить до того, що більшість осіб з інвалідністю не включені до соціального життя, не мають гідної роботи, достатнього рівня доходу, зокрема, втратили джерела доходу на непідконтрольних Україні територіях. І навіть виїзд з таких територій для осіб з інвалідністю виявляється максимально проблематичним через низьку їхню мобільність.

Виявлено, що в Україні сучасна ситуація демонструє скорочення прямої дискримінації осіб з інвалідністю, проте випадків непрямої дискримінації та інших її форм залишається дуже багато. Особливо кричущими є порушення права на розумне пристосування, яке тягне за собою порушення та(чи) обмеження цілого комплексу інших прав.

Констатовано, що крім захисту від дискримінаційних проявів осіб з інвалідністю, велике значення має їхня соціалізація та ресоціалізація, зокрема й правова. Основною метою цього є знання та усвідомлення такими особами своїх прав та можливостей їхнього ефективного захисту у разі дискримінації. Одним із засобів такої правової соціалізації може бути правопросвітницька діяльність громадських організацій та юридичних клінік.

¹ д.ю.н., професор, професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецький національний університет імені Василя Стуса, <https://orcid.org/0000-0002-1129-2470>

² д.ю.н., доцент, завідувач кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецький національний університет імені Василя Стуса, <https://orcid.org/0000-0001-6765-4592>

Ключові слова: дискримінація, права людини, інвалідність, особа з інвалідністю, особа з обмеженими можливостями, правова соціалізація, інклюзивність, юридична відповідальність.

**Discrimination based on disability:
types, manifestations and state of the problem**

Annotation. The purpose of the scientific article is to identify the current state of the problem of discrimination against persons with disabilities in Ukraine, as well as to analyze the types and manifestations of their discrimination, followed by making suggestions and recommendations for improving the situation.

Attention is drawn to the fact that the current situation with violations of the rights of persons with disabilities in Ukraine is characterized by instability and a negative trend. During the two years of full-scale military aggression, the number of people with disabilities in Ukraine has increased by 300 thousand, but we are talking only about a medically confirmed fact of disability, while access to medical services in uncontrolled territories, in the war zone and for internally displaced persons has significantly decreased. Therefore, there may be many more people with disabilities who actually fall under the criteria of a certain disability group, but are not documented. The opportunities for their continuous socialization have also significantly decreased. On the one hand, many programs of re-socialization of disabled people, especially among military personnel, are currently being implemented in Ukraine. And, on the other hand, the general crisis state of the economy, overload in the sphere of social security leads to the fact that most people with disabilities are not included in social life, do not have a decent job, a sufficient level of income, in particular, lost sources of income in the territories not controlled by Ukraine. And even leaving such territories for people with disabilities is as problematic as possible due to their low mobility.

It is revealed that the current situation in Ukraine shows a reduction in direct discrimination against persons with disabilities, but there are still a lot of cases of indirect discrimination and its other forms. The violation of the right to reasonable adaptation, which entails the violation and/or restriction of a whole range of other rights, is particularly egregious.

It is stated that in addition to protecting persons with disabilities from discriminatory manifestations, their socialization and re-socialization, including legal ones, is of great importance. The main purpose of this is the knowledge and awareness of such persons of their rights and opportunities for their effective protection in the case of discrimination. One of the means of such legal socialization can be the legal education activities of public organizations and legal clinics.

Key words: discrimination, human rights, disability, person with disabilities, legal socialization, inclusivity, legal responsibility.

Вступ

Світ активно рухається до інклюзивності, стає більш відкритим та таким, що забезпечує рівні можливості усім людям, незалежно від їхньої раси, релігії, статі, віку та інших ознак. Права людини та їх фактична реалізація стають основою-основ у сучасному суспільстві і однією з найфундаментальніших категорій сучасного правознавства. На жаль, визнання прав людини найвищою цінністю почасти спостерігається лише на теоретичному рівні. На практиці ж, як у багатьох державах, так і окремих соціальних сферах, права людини порушуються чи суттєво обмежуються, відбувається дискримінація людини за певними ознаками. Все ще дуже часто це стосується осіб з обмеженими можливостями, причому їх дискримінація є дуже варіативною в залежності

від сфери утиску та видів дискримінаційних проявів. Для забезпечення рівності прав людини розроблено чимало механізмів, як юридичних, так і неюридичних за своєю суттю. Зокрема, чинне законодавство України, з урахуванням останніх змін, можна визнати досить прогресивним у сфері охорони та захисту прав інвалідів. Хоча практичний бік досліджуваного питання вже не видається настільки позитивним. Особи з інвалідністю відчують купу фактичних та соціальних перепон у реалізації своїх соціальних прав, права на працю, на освіту тощо. Тож, обрана для дослідження проблематика ще довго буде залишатися актуальною в Україні та світі.

Стан опрацювання проблеми. Проблемам дискримінації у сучасній правничій науці присвячували свої роботи О. Васильченко, В. Волинець, Д. Гудима, Ю. Івчук, Д. Косінова, А. Паліюк, С. Погребняк та інші. Проте, з урахуванням динамічності ситуації та нестабільності стану прав осіб з інвалідністю в Україні, тема потребує дослідження та доопрацювання.

Метою статті є виявлення поточного стану проблеми щодо дискримінації осіб з інвалідністю в Україні, а також аналіз видів та проявів їх дискримінації з наступним внесенням пропозицій та рекомендацій щодо покращення ситуації.

Результати

Показники інвалідності у світі одночасно лякають та примушують замислитися над масштабністю та глибиною проблеми, оскільки, за даними ВООЗ, більше одного мільярда людей у світі мають певну форму інвалідності, при цьому середній рівень поширеності інвалідності серед жіночого населення віком від 18 років становить 19,2%, тоді як серед чоловіків цей показник становить 12% [1]. Тобто, за найприблизнішими показниками більше 15% дорослого населення у світі мають інвалідність, що становить дуже значну кількість людей, які, тим не менше, досі вважаються меншиною і, тим більше, нерідко стають об'єктом стигматизації аж до майже повного виключення з громадського життя.

В Україні, за даними на 2019 рік, проживало 2,8 млн. людей з інвалідністю. Лише третина з них мала роботу, а всі інші потребували працевлаштування. Більше 70% з них не мали можливості відвідати лікаря, оскільки його кабінет знаходився вище першого поверху за відсутності ліфту в будівлі [2; 3, с. 8]. Причому воєнні дії, які відбуваються у нашій країні останніми роками, лише суттєво загострили досліджувану проблему. Так, за два роки повномасштабної військової агресії кількість людей з інвалідністю в Україні збільшилася на 300 тис. [4]. Але не варто забувати, що мова йде лише про медично підтверджений факт інвалідності, у той час як суттєво знизився доступ до медичних послуг на непідконтрольних територіях, у зоні бойових дій та для внутрішньо переміщених осіб. Тому осіб з вадами здоров'я, які фактично підпадають під критерії певної групи інвалідності, але не зафіксовані документально, може бути набагато більше. Суттєво знизилися і можливості для їхньої пезперешкодної соціалізації. З одного боку, в Україні наразі реалізується чимало програм ресоціалізації інвалідів, особливо з-поміж військовослужбовців. А, з іншого боку, загальний кризовий стан економіки, перенавантаження на сферу соціального забезпечення призводить до того, що більшість осіб з інвалідністю не включені до соціального життя, не мають гідної роботи, достатнього рівня доходу, зокрема, втратили джерела доходу на непідконтрольних Україні територіях. І навіть виїзд з таких територій для осіб з інвалідністю виявляється максимально проблематичним через низьку їхню мобільність. Тому, як демонструє статистика і практика, проблема забезпечення прав осіб з інвалідністю на засадах рівності та недискримінаційності є надзвичайно гострою в усьому світі. Для України ж, внаслідок негативних тенденцій останніми роками, вона актуалізується особливим чином.

Слід наголосити на тому, що як на міжнародному, так і на національному рівні, створено досить розлогу нормативно-правову основу для протидії дискримінації, зокрема, дискримінації осіб з інвалідністю.

Так, у ст. 2 Загальної декларації прав людини, схваленій Резолюцією ГА ООН 10 грудня 1948 р., зазначається, що: «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» [5]. Цей же документ, а саме, у ст. 7, закріплює право особи на захист від будь-яких проявів дискримінації, у тому числі, підбурювання до неї. Відповідно до ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: «Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. У ч. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права міститься схоже положення, відповідно до якого держави, які є учасниками Пакту, беруть на себе обов'язок гарантувати, що права, які закріплені у міжнародному договорі здійснюватимуться без будь-якої дискримінації» [6]. Комітет ООН з прав людини зазначив, що у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, поняття «дискримінація» включає: „будь-яку відмінність, виключення, обмеження або перевагу, за ознакою раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, майнового положення, народження або іншої обставини, і яка має на меті або як наслідок, знищення або применшення визнання, використання або здійснення всіма особами, на рівних можливостях, всіх прав і свобод” [7, с. 109; 8, с. 99-100]. Зазначені правові акти встановлюють загальні положення про рівність усіх осіб у їхніх правах, а також загальні засади недискримінаційності, включаючи і нормативне визначення дискримінації.

Якщо ж говорити про пряму заборону дискримінації осіб з інвалідністю, то міжнародне право включає низку спеціальних правових актів, з-поміж яких можна згадати: Декларацію про права інвалідів (від 9 грудня 1975 року) [9]; Всесвітню програму дій відносно інвалідів (3 грудня 1982 року) [10]; Принципи захисту психічно хворих осіб і поліпшення психіатричної допомоги (1991) [11]; Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (20 грудня 1993 року) [12]; Конвенція про права осіб з інвалідністю (13 грудня 2006 року) [13]. В усіх цих документах прямо чи опосередковано вказується на заборону дискримінації осіб з інвалідністю.

На національному рівні також наявний комплекс нормативно-правових актів, у яких закладаються основи протидії дискримінації дискримінації як такої, рівно як і дискримінації осіб з інвалідністю. І звичайно ж, принцип рівності та недискримінаційності передусім закладено в Основному законі держави – Конституції. Як справедливо зазначає Ю. Івчук, у контексті доктрини верховенства права принцип рівності осіб з інвалідністю можна розглядати у двох аспектах: рівності перед законом та концепції субстантивної (сутнісної) рівності. Принцип рівності осіб з інвалідністю перед законом передбачений Конституцією України, відповідно до положень якої громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [14, с. 257]. Ще одним НПА загального характеру у цьому ж контексті можна назвати Закон України „Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” [15], який закріплює поняття дискримінації, ознаки, за якими така дискримінація здійснюється, фіксує основні умови рівності та недискримінаційності, зокрема і щодо інвалідів. Принцип субстантивної рівності у свою чергу полягає у забезпечення фактичної рівності, тобто рівних для осіб з інвалідністю та інших категорій осіб можливостей і сприятливих умов для досягнення рівності результатів у всіх сферах суспільного життя. Концепція сутнісної рівності закріплена у Законі України „Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні”, який гарантує особам з інвалідністю рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість особам з інвалідністю ефективно реалізувати права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб

життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями і інтересами [16; 14, с. 257]. Тож, Закон України „Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні” є спеціальним нормативним актом, який забезпечує дію принципу недискримінаційності щодо осіб з інвалідністю. Немало норм щодо заборони дискримінації осіб з інвалідністю містить і Кодекс законів про працю України.

Після аналізу нормативної основи доцільно перейти до розуміння дискримінації та її специфіки щодо осіб з інвалідністю. У розумінні статті 2 Конвенції про права осіб з інвалідністю, дискримінація за ознакою інвалідності – це будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері. Вона включає всі форми дискримінації, у тому числі відмову в розумному пристосуванні. Як справедливо наголошують Д. Косінова та А. Паліюк, варто розмежовувати терміни „різниця у ставленні” («*difference in treatment*») та «дискримінацію», що не є тотожними. Так, у рішенні, ухваленому 24 липня 2003 року у справі «Карнер проти Австрії», зазначається, що «різниця у ставленні» є поняттєвим зворотом, котрий можна визначити як визнання з боку держави за одними особами у відповідних життєвих ситуаціях вигідного правового становища по-рівняно з іншими особами, що перебувають чи мо-жуть потрапити в аналогічну ситуацію. З огляду на прецедентну практику Суду, поняття «дискримінації» можна визначити як невинуватене (несправедливе) встановлення державою привілейованого правового становища одних осіб порівняно з іншими особами [17; 18, с. 101].

Розлоге пояснення різниці між формами дискримінації надається у пам’ятці Національної Асамблеї людей з інвалідністю України та Посольства Великої Британії в Україні. Там зазначається, що пряма дискримінація – це коли до людини з інвалідністю ставляться менш прихильно, ніж до людей без інвалідності в тих же чи подібних обставинах. Непряма дискримінація – це коли існує нейтральне правило або однакова для всіх політика, але вони негативно впливають на людей з інвалідністю. Також надається визначення утиску, а саме, утиск – це повторювана та небажана для людини з інвалідністю поведінка, що принижує її гідність або створює до неї негативне відношення через інвалідність. Підбурювання до дискримінації – це вказівки, інструкції або заклики до дискримінації людини через її інвалідність. А відмова в розумному пристосуванні – це не врахування в конкретному випадку особливостей, пов’язаних з інвалідністю, що призведе до порушення прав людини з інвалідністю [19]. Ця дискримінація охоплює всі форми дискримінації, поміж тим і відмову у розумному пристосуванні. Іншими словами, дискримінація інваліда здійснюється не лише ігноруванням дискримінатором законодавчих норм про рівне поводження з працездатними особами, але також й ігноруванням вимог законодавства про створення спеціальних умов задля вирівнювання можливостей осіб з особливими потребами (через практичну мінімізацію цих потреб). Це питання є особливо актуальним для сьогочасної України, адже цілком очевидно, що означена категорія працівників неодмінно стикається з дискримінацією у сфері праці і зайнятості з боку роботодавців, котрі, зважаючи на численні кризові явища у державі та на ринку праці, не бажають збільшувати витрати на трудовий ресурс, забезпечуючи інвалідів за власний рахунок рівним з особами без особливих потреб доступом до праці (облаштування робочого місця до відповідних потреб інвалідів, а також доступу інвалідів до цього місця) [20, с. 17]. Тож, як можна побачити, дискримінація осіб з інвалідністю може набувати різних форм, з-поміж яких виділяється право на розумне пристосування.

Як зазначає І. Федорович, на рівні законодавства Європейського Союзу термін „розумне пристосування” з’явився в 2000 році з прийняттям Директиви 2000/78/ЄС4, більш відомої як „Директива про рівність у сфері праці”. У статті 5 цієї Директиви встановлюється обов’язок для роботодавців забезпечувати розумне пристосування для працівників з інвалідністю. У тому числі, на рівні права країн-членів ЄС було встановлено обов’язковий мінімальний стандарт – застосування розумного пристосування лише за ознакою інвалідності [21; 22, с. 5].

Хоча первинно термін „розумне пристосування” у законодавчих актах та судовій практиці виник та тривалий час використовувався щодо ознаки релігійних переконань.

Розумне пристосування включає у себе: (А) приведення існуючих приміщень у стан, коли ними можуть користуватися працівники з інвалідністю; (Б) реструктурування робочого графіка, неповна ставка чи змінений робочий розклад, переведення на іншу роботу, придбання чи модифікація обладнання, чи технічні засоби, необхідні пристосування чи модифікації, навчальні матеріали й правила, надання асистента чи перекладача й інші подібні пристосування для людей з інвалідністю [22, с. 6].

Якщо говорити про Україну, то сучасна ситуація демонструє скорочення прямої дискримінації осіб з інвалідністю, проте випадків непрямой дискримінації та інших її форм залишається дуже багато. Особливо кричущими є порушення права на розумне пристосування. Хоча розумне пристосування охоплює собою далеко не тільки пандуси, але варто звернути увагу хоча б на те, як вони зроблені у багатьох приміщеннях. Кут нахилу пандусів у значній кількості об'єктів вочевидь не дозволяє піднятися ними особі на інвалідному візку. Тим більше, кнопка вивозу співробітника нерідко розташована взагалі під сходами або на вершині такого пандуса, що повністю ігнорує потреби осіб з обмеженими можливостями.

Описане характеризує порушення прав осіб з інвалідністю як клієнтів, споживачів, пацієнтів тощо, натомість для працівників з обмеженими можливостями так само нерідко немає можливості потрапити у будівлю, що обмежує їх право на працю (і тим більше, на гідну працю) і створює дискримінаційну ситуацію по відношенню до них.

Дискримінація осіб з інвалідністю у контексті права на працю видається ще більш гострим питанням. Право на працю осіб з інвалідністю означає отримання можливості на рівні з іншими заробляти собі на життя працею, яку особа з інвалідністю вільно вибрала чи на яку вона вільно погодилась, в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для осіб з інвалідністю (стаття 27 Конвенції про права осіб з інвалідністю).

І ось щодо зазначеного вище спеціалісти роблять висновки про наявність цілого спектру дискримінаційних моментів. Так, наприклад, за загальним правилом, у випадку коли до певної роботи в людини з інвалідністю є певні протипоказання, що відображено в медичних документах, то їй буде відмовлено у працевлаштуванні на конкретну роботу. Однак непоодинокими є випадки, коли роботодавці вимагають від претендента довідку, що саме ця робота йому не протипоказана. Наприклад, можуть вимагати довідку, що людина з інвалідністю здатна працювати касиром в супермаркеті, що є протизаконним та змушує людину з інвалідністю витрачати додатковий час на отримання такого документу [23]. Така ситуація є дискримінаційною за своєю суттю, оскільки в особи без інвалідності такий додатковий документ роботодавцем не вимагається. І вочевидь, відповідно до викладеного правила, мова йде про протипоказання до певної роботи у зв'язку з наявністю у особи певного діагнозу, а не навпаки, наявність медичного допуску до будь-якої іншої роботи.

Причому особи з інвалідністю нерідко не можуть ефективно протидіяти таким дискримінаційним проявам, оскільки не володіють повною інформацією щодо своїх прав та можливостей їх захисту. У даному аспекті важливою вбачається правова соціалізація осіб з інвалідністю, збільшення кількості та якості правопросвітницьких заходів, провідну роль у чому могли б успішно відігравати громадські організації відповідного спрямування, а також юридичні клініки.

Висновки

На підставі викладеного, зроблено висновок, що поточна ситуація з порушенням прав осіб з інвалідністю в Україні характеризується нестабільністю та негативним трендом. За два роки повномасштабної військової агресії кількість людей з інвалідністю в Україні збільшилася на 300 тис. Але мова йде лише про медично підтверджений факт

інвалідності, у той час як суттєво знизився доступ до медичних послуг на непідконтрольних територіях, у зоні бойових дій та для внутрішньо переміщених осіб. Тому осіб з вадами здоров'я, які фактично підпадають під критерії певної групи інвалідності, але не зафіксовані документально, може бути набагато більше. Суттєво знизилися і можливості для їхньої пезперешкодної соціалізації. З одного боку, в Україні наразі реалізується чимало програм ресоціалізації інвалідів, особливо з-поміж військовослужбовців. А, з іншого боку, загальний кризовий стан економіки, перенавантаження на сферу соціального забезпечення призводить до того, що більшість осіб з інвалідністю не включені до соціального життя, не мають гідної роботи, достатнього рівня доходу, зокрема, втратили джерела доходу на непідконтрольних Україні територіях. І навіть виїзд з таких територій для осіб з інвалідністю виявляється максимально проблематичним через низьку їхню мобільність.

Виявлено, що в Україні сучасна ситуація демонструє скорочення прямої дискримінації осіб з інвалідністю, проте випадків непрямой дискримінації та інших її форм залишається дуже багато. Особливо кричущими є порушення права на розумне пристосування, яке тягне за собою порушення та(чи) обмеження цілого комплексу інших прав.

Констатовано, що крім захисту від дискримінаційних проявів осіб з інвалідністю, велике значення має їхня соціалізація та ресоціалізація, зокрема й правова. Основною метою цього є знання та усвідомлення такими особами своїх прав та можливостей їхнього ефективного захисту у разі дискримінації. Одним із засобів такої правової соціалізації може бути правопросвітницька діяльність громадських організацій та юридичних клінік.

Список використаних джерел

1. Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня доповідь з питань інвалідності. URL: www.who.int/disabilities/world_report/2011/en/
2. Верховна Рада України, Парламентські слухання щодо запобігання та протидії дискримінації жінок з уразливих соціальних груп, 10 жовтня 2018 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl1010118.htm
3. Права людини жінок та дівчат з інвалідністю. Короткий посібник з питань інтерсекційного підходу до виконання Конвенцій CEDAW та CRPD в Україні. Київ, 2019. 64 с. URL: <https://hromady.org/wp-content/uploads/2019/10/5.pdf>
4. В Україні за два роки війни кількість людей з інвалідністю збільшилася на 300 тисяч. URL: www.ukrinform.ua/rubric-society/3846340-v-ukraini-za-dva-roki-vijni-kilkist-ludej-z-invalidnistu-zbilsilasa-na-300-tisac.html
5. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р., №995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.11.1966 р., №995_043. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
7. Навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів «Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя». Київ : ВАІТЕ, 2017.
8. Косінова Д.С., Паліюк А.В. Заборона дискримінації: поняття, ознаки та обов'язки держави через призму Конвенції Про захист прав людини та основоположних свобод. Право та інноваційне суспільство. 2021. №1(16). С. 99-105.
9. Декларація про права інвалідів: Прийнята резолюцією 3447 (XXX) Генеральної Асамблеї від 9 грудня 1975 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169546__169546

10. Всесвітня програма дій відносно інвалідів: від 3 грудня 1982 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/159201__159201
11. Принципи захисту психічно хворих осіб і поліпшення психіатричної допомоги: Резолюція 46/119 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1991 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU91323>
12. Стандартні правила щодо урівняння можливостей інвалідів: прийняті Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй на сорок восьмій сесії 20 грудня 1993 року. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048.pdf>
13. Конвенція про права осіб з інвалідністю: від 13 грудня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
14. Івчук Ю.Ю. Реалізація принципу верховенства права у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №.1. С. 256-259.
15. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р., № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
16. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 р., № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
17. Справа «Карнер проти Австрії» (Karner v. Austria). Реферативний переклад з англійської мови та опрацювання рішення здійснено у Львівській лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України О. О. Бекетовим, Р. М. Москалем, Н. П. Ничай, М. Ю. Пришляк, Т. І. Пашуком, М. Б. Рісним, А.-М. Я. Хом'як. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-125365%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-125365%22]})
18. Косінова Д.С., Паліюк А.В. Заборона дискримінації: поняття, ознаки та обов'язки держави через призму Конвенції Про захист прав людини та основоположних свобод. Право та інноваційне суспільство. 2021. №1(16). С. 99-105.
19. Дискримінація за ознакою інвалідності: ідентифікуємо, реагуємо, захищаємось: пам'ятка. Національна Асамблея людей з інвалідністю України; Посольство Великої Британії в Україні. URL: https://uu.edu.ua/upload/Inclusiya/Novini/2019/NAPD_Discrimination.pdf
20. Волинець В.В. Правова сутність дискримінації та недискримінації у трудових відносинах. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2017. № 2(34). С. 14-22.
21. Директива про рівність у сфері праці: 2000/78/ЄС. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:en:HTML>
22. Федорович І. Розумне пристосування. Від теорії до практики. Київ, 2017. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13736.pdf>
23. Дискримінація осіб з інвалідністю при працевлаштуванні на роботу. <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/dyskryminacziya-osib-z-invalidnistyu-pry-praczevlashtuvanni-na-robotu/>